

นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ
THAI CONTEMPORARY DANCE IN THE IMAGINARY LITERATURE

‘LILIT PHRA LO’ DANCE SERIES

กุลนาถ ชินโคตร*

วิษุตา วุราทิตย์***

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาเรื่อง นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ ของ นราพงศ์ จรัสศรี เพื่อศึกษารูปแบบการแสดงและวิเคราะห์บริบททางสังคมที่เกี่ยวกับการแสดงนี้ ให้ได้มาซึ่งองค์ความรู้ที่จะเป็นแนวทางการศึกษาและการสร้างสรรค์ผลงานนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยต่อไป โดยการรวบรวมข้อมูลแบบปฐมภูมิ (Primary Data) และข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data)

ผลการวิจัยพบว่ารูปแบบการแสดงประกอบด้วย บทการแสดง ดนตรีและเสียงประกอบการแสดง การแต่งกาย สถานที่ทำการแสดง แสงประกอบการแสดง นักแสดง อุปกรณ์ประกอบการแสดง ลีลาท่าและการเคลื่อนไหว ตลอดจนกระบวนการสร้างสรรค์ของ นราพงศ์ จรัสศรี ในการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ อันทำให้การแสดงสำเร็จลุล่วงด้วยดี การแสดงดังกล่าวนี้ได้มีบทบาทต่อสังคมหลายด้านโดยสอดคล้องกัน ที่สำคัญคือด้านนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยและด้านการศึกษาวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ โดยสะท้อนให้เห็นว่านาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพสามารถทำประโยชน์ให้กับการศึกษาที่เกี่ยวกับลิลิตพระลอ โดยถ่ายทอดวรรณคดีที่เป็นตัวอักษรให้ปรากฏเป็นรูปธรรม จุดประกายให้เยาวชน นักเรียน หรือนักศึกษา เกิดความสนใจและเข้าใจในเนื้อหาของวรรณคดีลิลิตพระลอ กระจ่างมากยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย / วรรณคดีจินตภาพ / ลิลิตพระลอ

Abstract

The thesis aimed to study Lilit Phra Lor folklore visual performance in Thai contemporary dance style by Narapong Charassri to study performance pattern and analyze social context relating to this performance to acquire knowledge base to form study guidelines and create Thai contemporary dances in the future. The research was made by gathering primary and secondary data.

The research found that the performance components comprising script, music and vocals, costume, performing venue, lighting, performers, props and Narapong Charassri's creation process of Lilit Phra Lor folklore visual performance in Thai contemporary dance style contributed to the performance's success and had harmonious impacts on society. The most important aspects were Thai contemporary dance and study on Lilit Phra Lor folklore. The study reflected that visual performance in Thai contemporary dance could supplement study of written literature which was Lilit Phra Lor in this study since it translated text to visual performance. And this would attract students to be interested in the literature and create clearer understanding in Lilit Phra Lor for them.

Keywords: Thai contemporary dance / folklore visual performance / Lilit Phra Lor

*นิสิตระดับปริญญาโทบัณฑิต หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย ภาควิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, kulanadchinkot@hotmail.com

**อาจารย์ ดร., ภาควิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, vijjuta.v@yahoo.com

บทความ

พระลอ เป็นนิทานท้องถิ่นทางล้านนาที่เล่าสืบต่อกันมา จนเกิดเป็นงานวรรณกรรมประเภทลิลิต เรียกว่า “ลิลิตพระลอ” สันนิษฐานว่ามีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเพราะสืบค้นหลักฐานได้ย้อนไปถึง ในสมัยรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 2017) หรืออาจเกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2205) แต่ไม่ทราบผู้แต่ง คาดว่าเป็นนิทานที่เล่าเสริมเติมต่อกันเป็นทอดๆ ภายหลังมีการรวบรวมและ บันทึกลงเป็นลายลักษณ์อักษร คำประพันธ์เป็นประเภทลิลิตสุภาพโดยประกอบด้วยร่ายสุภาพและโคลงสุภาพ เป็นส่วนใหญ่ บางโคลงลักษณะคล้ายโคลงฉันท์และโคลงโบราณ บางร่ายเป็นบทร่ายอย่างโบราณ บางบทแต่งได้ ไพเราะถูกต้องตามฉันทลักษณ์ ลิลิตพระลอนับว่าเป็นที่ยอมรับในฐานะนิทานต้นแบบในรูปแบบลิลิต เพราะกลวิธีในการแต่งมีวรรณศิลป์สูง ใช้ถ้อยคำและสำนวนที่ไพเราะ ถือว่าเป็นวรรณกรรมที่ทำให้ ความสุนทรียศาสตร์อย่างมาก ด้ความได้หลายมิติและแตกต่างกันตามมุมมองของผู้อ่าน หากศึกษาและ วิเคราะห์อย่างลึกซึ้งแล้วจะพบสัจธรรมและคำสอนที่แฝงไว้ได้อย่างแยบยล จึงเป็นวรรณคดีเรื่องสำคัญอันเป็น สมบัติล้ำค่าด้านภาษาศาสตร์ของคนไทย

ลิลิตพระลอ มีอิทธิพลต่อสังคมไทยสมัยต่อมาชัดเจนโดยเห็นได้จากการแตกแขนงและสร้างสรรค์ พระลอในรูปแบบต่างๆ มากมาย ทั้งทำให้เกิดวรรณกรรมสำนวนอื่นหลายสำนวน เช่น ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดบทละครเรื่องพระลอของพระยาราชวรินทร์ กรมพระราชวังบัวบาน มหาศกดิพลเสพ ในรัชกาลที่ 3 เกิดวรรณกรรมเรื่องลิลิตพระภา ของหลวงศรีมหาเสพ เกิดบทละครเรื่องพระลอ สำนวนของเจ้าพระยาเทเวศร์- วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) และหลวงมลายโธธานุโยค เกิดบทละครเรื่องพระลอ พระนิพนธ์ใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เกิดบทกลอนเรื่องพระลอ เป็นคำกลอนในสำนวนของ นายร้อยเอกหลวงทวยหาญรักษา (เพิ่ม) เป็นต้น นอกจากนี้กลวิธีการแต่งลิลิตพระลอยังเป็นต้นแบบให้กับ วรรณคดีเรื่องอื่น เช่น บทชมความงามของตัวละคร เปรียบเสมือนหยาดลงมาจากฟ้าในนิราศนครินทร์ เป็นต้น

นาฏศิลป์หลายท่านนำโครงเรื่องลิลิตพระลอมาแต่งเป็นบทสำหรับการแสดงเพื่อถ่ายทอด ออกมาเป็นงานศิลปะรูปแบบละครตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นับเป็นการเสพพระลอโดยการฟังด้วยหู ดูด้วยตายุคแรก โดยใช้ละครแบบนาฏศิลป์ไทยแสดงเป็นเนื้อเรื่อง ต่อมาเมื่อสังคมไทยได้รับอิทธิพล การแสดงแบบตะวันตกมากขึ้น ศิลปินไทยจึงสร้างสรรค์การแสดงนาฏศิลป์เรื่องลิลิตพระลอในรูปแบบ นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยขึ้น

นราพงษ์ จรัสศรี ได้สร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดพระลอจำนวน 2 ครั้ง ในครั้งแรกแสดงเมื่อปี พ.ศ. 2548 จัดแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ เรื่อง พระลอ (นักแสดงเด็ก) และครั้งที่สอง แสดงเมื่อปี พ.ศ. 2549 จัดแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบ วรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ ขึ้นบริเวณหน้าคณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดแสดง ขึ้นเพื่ออนุรักษ์คุณค่าและถ่ายทอดสุนทรียทางวรรณคดีของลิลิตพระลอ โดยคงเนื้อหาลิลิตพระลอตั้งแต่ ต้นจนจบในแบบฉบับดั้งเดิม ด้วยอุดมการณ์ที่ปรารถนาจะอนุรักษ์คุณค่าของลิลิตพระลอ นำเสนอคุณค่า ของวรรณคดีผ่านนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ เพื่อให้ดื่มด่ำและซาบซึ้งสุนทรีย ะทางภาษาศาสตร์ นำเสนอปรัชญาและคำสอนให้เผยแพร่สู่สังคม

งานสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอของ นราพงษ์ จรัสศรี มีกลวิธีและความคิดสร้างสรรค์เกิดขึ้นมากมาย ซึ่งทำให้ถ่ายทอดเนื้อหาแสดงตรงกับเนื้อความดั้งเดิมของลิลิตพระลอ อีกทั้งสามารถนำกลวิธีเหล่านี้ไปบูรณาการใช้เป็นประโยชน์ต่อการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ต่อไปในอนาคต มีบริบทและสะท้อนสังคมหลายด้าน ผู้วิจัยเล็งเห็นว่าการแสดงนาฏศิลป์ดังกล่าวนี้ได้เป็นประโยชน์สังคม เยาวชนและผู้ที่มีความสนใจในลิลิตพระลอ จึงทำการศึกษางานสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ ที่จัดแสดงขึ้นในปี พ.ศ. 2549 เพื่อให้เป็นองค์ความรู้ให้ผู้ที่สนใจได้ศึกษาและนำไปปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษารูปแบบการแสดงของนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ
2. วิเคราะห์บริบททางสังคมของนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษานี้มีขอบเขตเรื่อง “นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย ในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ” ผู้วิจัยมุ่งหมายศึกษารูปแบบการแสดงและบริบททางสังคมของนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ ของ นราพงษ์ จรัสศรี ที่จัดแสดงขึ้นใน พ.ศ. 2549 ณ บริเวณหน้าคณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเท่านั้น โดยจะศึกษาและจัดทำในเดือนสิงหาคมถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2558

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้เป็นงานวิจัยเชิงผสมผสานระหว่างการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์และการวิจัยเชิงวิเคราะห์ โดยอาศัยข้อมูลจากการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลทั้งประเภทข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) และข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) ดังต่อไปนี้

1. ศึกษาข้อมูลจากตำรา หนังสือ รายงานวิจัย และเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ
2. การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ตลอดจนสังเกตการณ์จากวีดิทัศน์บันทึกการแสดง การสัมภาษณ์คณะผู้ดำเนินงานและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ ดังต่อไปนี้

2.1 สัมภาษณ์ศาสตราจารย์ ดร.นราพงษ์ จรัสศรี ดำรงตำแหน่งอาจารย์ประจำภาควิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รับหน้าที่เป็นผู้กำกับการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ

2.2 สัมภาษณ์ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธานีรัตน์ จิตฺุทะศรี อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รับหน้าที่เป็นผู้อ่านคำกลอนลิลิตพระลอ ประกอบการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ

2.3 สัมภาษณ์อาจารย์อานันท์ นาคคง อาจารย์ประจำคณะดุริยางคศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร รับหน้าที่เป็นผู้กำกับดนตรีการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย ในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ

2.4 สัมภาษณ์อาจารย์จิรายุทธ พนมรักษ์ ดำรงตำแหน่งอาจารย์ประจำสาขาวิชานาฏศิลป์ศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยกำกับดนตรีการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ

2.5 สัมภาษณ์อาจารย์เอกรัตน์ รุ่งสว่าง อาจารย์ประจำสาขาวิชานาฏศิลป์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสมเด็จพระเจ้าพระยา ผู้แสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย ในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ

2.6 สัมภาษณ์นางสาววรยุภา เหมือนประเสริฐ ศิลปกรรมศาสตรบัณฑิตและศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต หลักสูตรการจัดการทางวัฒนธรรม บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้แสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ

2.7 สัมภาษณ์อาจารย์สถาพร สันทอง ดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทยระดับ 8 และข้าราชการบำนาญสำนักการสังคีต กรมศิลปากร เป็นผู้ชมการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ

3. วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รวบรวมทั้งหมดเพื่อหาข้อสรุป พร้อมทั้งส่งงานวิจัยฉบับร่างให้อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ตรวจและให้คำแนะนำในการปรับปรุงแก้ไขเป็นระยะ

4. ตรวจสอบความถูกต้องและดำเนินการแก้ไข พร้อมทั้งจัดพิมพ์ฉบับสมบูรณ์และนำเสนอผลงานวิจัย

ผลการวิจัย

ผลการศึกษารูปแบบของการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ ของ นราพงษ์ จรัสศรี ประกอบด้วย 9 ประเด็นดังต่อไปนี้

1. บทการแสดง คือบทวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอฉบับดั้งเดิมทั้งเรื่อง ไม่มีการเพิ่มหรือตัดบทใดๆ เพื่ออนุรักษ์หรือทำนุบำรุงวรรณคดีดั้งเดิมให้โดดเด่น นำมาถ่ายทอดและอ่านโดยใช้เสียงผู้ชายและผู้หญิงสลับกันในโทนเสียงปกติตลอดทั้งเรื่อง ไม่แสดงอารมณ์หรือร้องเป็นเพลงใดๆ โดยผู้สร้างสรรค์เตรียมการแบ่งบทเป็นหลายช่วงเพื่อทำความเข้าใจและจัดลำดับการแสดงได้ บทวรรณกรรมลิลิตพระลอนี้มีลักษณะการเล่าเรื่องแบบเรียงลำดับเวลาทำให้ลำดับการแสดงนาฏศิลป์เรียงลำดับตามเวลาเช่นเดียวกัน กล่าวคือกวีเล่าเรื่องชีวิตและความรักของพระลอตามลำดับเวลา ไม่มีการเล่าเรื่องย้อนหลังแต่อย่างใด ปราศจากคำอธิบายในการเชื่อมโยงเหตุการณ์หนึ่งไปสู่อีกเหตุการณ์หนึ่ง ดำเนินเรื่องอย่างรวดเร็ว และกวีผู้แต่งเรื่องได้ให้อิสราภาพ

แก่คนอ่านในการตีความหมายของเหตุการณ์สำคัญในเรื่อง ซึ่งสอดคล้องกับผู้สร้างสรรค์ที่ได้ให้อิสระแก่ผู้ชมในการตีความหมายทางนาฏศิลป์เช่นเดียวกัน

สำหรับเนื้อเรื่องวรรณคดีลิลิตพระลอ ผู้วิจัยนำเสนอการสรุปลำดับเหตุการณ์ของเรื่อง เพื่อให้เข้าใจถึงลำดับเหตุการณ์ที่นำมาใช้ทำการแสดง โดยอ้างอิงข้อมูลจากหนังสือ อ่านลิลิตพระลอ ฉบับวิเคราะห์และถอดความ โดย ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต ซึ่งมีเนื้อหาดังนี้

กวีเริ่มเรื่องด้วยการเล่าว่าพระบิดาของพระลอต้องการแผ่เดชานุภาพไปยังเมืองสรอง จึงยกทัพไปตีเมืองสรอง เมื่อสวามีของเจ้าย่าซึ่งก็คือพระอัยกาของ พระเพื่อนพระแพงออกรบทัพถึงชนช้างกันและถูกพระอัยกาของพระลอสังหาร สงครามก็ยุติโดยที่ฝ่ายเมืองสรองยังคงสามารถรักษาอิสรภาพเอาไว้ได้ หลังจากนั้นก็เล่าว่าพระลอมีมเหสีคือ พระลักษณวดี และมีข้อความกล่าวชมความงามของพระลออย่างละเอียด เมื่อพระธิดาเพื่อนแพงแห่งเมืองสรองได้ข่าวความงามของพระลอก็เป็นทุกข์เพราะปรารถนาที่จะได้พระลอมาครองคู่ นางรีนนางโรยผู้เป็นพี่เลี้ยงของพระเพื่อนพระแพงจึงรับอาสาดำเนินการเองเพื่อรักษาชีวิตของพระธิดา ทั้งสอง จนกระทั่งทำให้พระธิดาทั้งสองสมหวังในความรักได้สำเร็จ แม้ว่าพระพิไชยพิชณกรผู้เป็นพระบิดาของพระเพื่อนและพระแพงจะกริ้วที่พระลอคบมาสมกับพระธิดาทั้งสองถึงเมืองสรองอันเป็นการดูหมิ่นพระเกียรติยศ แต่ด้วยความงามเลิศและบารมีของพระลอ ทำให้พระพิไชยพิชณกรยอมรับพระลอและรับสั่งแก่พระลอว่าพระองค์จะจัดพิธีอภิเษกระหว่างพระธิดาทั้งสองกับพระลอ หลังจากนั้นเจ้าย่าของพระเพื่อนและพระแพงแอบอ้างรับสั่งของพระพิไชยพิชณกร สั่งทหารให้สังหารพระลอผู้เป็นโอรสของศัตรูที่เคยสังหารพระบิดาของพระพิไชยพิชณกรในอดีต เมื่อพระเพื่อนและพระแพงช่วยพระลอต่อสู้กับทหารของเมืองสรองก็พลอยถูกสังหารพร้อมกับพระลอไปด้วย หลังจากนั้นทั้ง 2 เมืองต่างก็จัดพิธีพระศพของกษัตริย์ ทั้ง 3 พระองค์ และกลับมาไม่ตรึงต่อกัน (ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต, 2553:478-479)

สำหรับลำดับเหตุการณ์ข้างต้นผู้วิจัยมีความเห็นว่า การนำเสนอเรื่องของวรรณคดีลิลิตพระลอมาสร้างสรรค์เป็นนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบการแสดงวรรณคดีจินตภาพ โดยเรียงลำดับเหตุการณ์ที่ปรากฏตามวรรณคดี ทำให้ผู้ชมเข้าใจในเนื้อหาของวรรณคดีกระจ่างมากยิ่งขึ้น

2. ดนตรีและเสียงประกอบการแสดง ผู้สร้างสรรค์ให้ทำการบันทึกเสียงอ่านตามบทวรรณคดีลิลิตพระลอ โดยใช้เสียงผู้หญิงและเสียงผู้ชายอ่านสลับกัน ด้วยน้ำเสียงปกติและไม่สื่ออารมณ์ใด ๆ ซึ่งผู้กำกับได้ใช้เสียงอ่านบทการแสดงเป็นหลัก โดยให้ผู้เชี่ยวชาญด้านดนตรีบรรจุเพลงและเสียงต่างๆเข้ามาเสริมกล่าวคือผู้สร้างสรรค์ได้ให้ อาจารย์อานันท์ นาคคง ร่วมกับอาจารย์จิรายุทธ พนมรักษ์ บรรจุดนตรีและเสียงต่างๆตามจินตนาการของท่าน เข้ามาประกอบและจัดวางเพื่อให้เหมาะสมกับเสียงอ่านบทวรรณคดี ซึ่งมีเพลงไทยเดิม เพลงต่างประเทศ และเสียงต่างๆ จัดวางด้วยการใช้เทคโนโลยีคอมพิวเตอร์เป็นตัวช่วยจัดวาง เช่น เพิ่มความดัง-เบา ความช้า-เร็ว เปลี่ยนเสียงนิ่งให้วุ่นวาย ผสมเพลง หรือนำเพลงตัดต่อให้บรรเลงซ้อนกัน

เพื่อสร้างความน่าสนใจและช่วยสร้างอรรถรสในการแสดง นอกจากนี้ยังช่วยให้ผู้แสดงจดจำเรื่องราวและจำลำดับการแสดงได้แม่นยำมากยิ่งขึ้น (อานันท์ นาคคง, สัมภาษณ์, กุมภาพันธ์ 2557)

3. เครื่องแต่งกาย สรุปลงได้ว่ามีเอกลักษณ์และลักษณะคล้ายชุดพื้นเมืองของชาวเหนือ สวมใส่ง่าย สะดวกต่อการเคลื่อนไหวร่างกาย มีการแต่งกายที่หลากหลายในโทนสีใกล้เคียงกัน เช่น การใส่เกาเอก การใส่เสื้อ สวมกระโปรง หรือสวมกางเกง เป็นต้น ซึ่งผู้แสดงสามารถออกแบบการแต่งกายในแบบต่างๆ ด้วยตัวเอง โดยการแต่งกายในลักษณะเป็นกลางและเท่าเทียม ไม่มีการระบุเพศหรือยศตำแหน่งที่ชัดเจนและสามารถแสดงเป็นบทใดก็ได้ อีกทั้งเพิ่มเวลาการเตรียมตัวสำหรับแสดงในฉากต่อไป ตามศิลปะแนวคิดเรียบง่าย (Minimalism) (เอกรัตน์ รุ่งสว่าง, สัมภาษณ์, 27 สิงหาคม 2558)

4. สถานที่ทำการแสดง จัดทำการแสดงที่ลานหน้าคณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2549 ตามทฤษฎีไซต์สเปซิฟิก (Site Specific) กล่าวคือ การแสดงที่สามารถประยุกต์เพื่อให้เข้ากับภูมิศาสตร์เดิมที่มีอยู่ เช่น อาคาร สิ่งปลูกสร้าง ต้นไม้หรือธรรมชาติที่มีอยู่เดิม โดยไม่เป็นอุปสรรคต่อการแสดง และไม่ทำลายสถานที่ดังกล่าว

5. แสงประกอบการแสดง ผู้สร้างสรรค์ได้เชิญให้คณะจัดทำแสงสัญญาณสวีเดนเป็นผู้ออกแบบตามจินตนาการ เพื่อให้ศิลปินได้ใช้จินตนาการสำหรับออกแบบแสงได้อย่างเต็มที่

6. นักแสดง คือนิสิตภาควิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ชั้นปีที่ 1 ในปีการศึกษา 2549 เป็นนิสิตชายและหญิง ที่มีความสามารถและพื้นฐานทางนาฏศิลป์ไทยครึ่งหนึ่ง และนาฏศิลป์สากลอีกครึ่งหนึ่ง (บัลเลต์) แสดงลีลาด้วยทำนานาฏศิลป์ที่ผ่านการจัดองค์ประกอบแบบกลุ่มร่วมกันโดยไม่แบ่งเพศและทุกคนแสดงเป็นตัวใดก็ได้หรือไม่กำหนดให้แสดงบทบาทหนึ่งโดยเฉพาะนั่นเอง

7. อุปกรณ์ประกอบการแสดง คือการใช้สัญลักษณ์ช่วยสื่อความหมาย คือ เล็บ หุ่นสายจากพม่า ร่วมการโผกผ้าที่ศีรษะ ซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมมาจัดองค์ประกอบให้มาแสดงร่วมกันได้ อันเป็นอัตลักษณ์หนึ่งของ นราพงษ์ จรัสศรี หรือผู้สร้างสรรค์นั่นเอง

8. ลีลาท่าและการเคลื่อนไหว สรุปลงได้ว่าส่วนใหญ่จะเป็นท่าทางรูปแบบคอนเทมโพรารี ดานซ์ (Contemporary Dance) มีท่ารำแบบนาฏศิลป์ไทยผสมเล็กน้อยเพื่อสื่อความหมายตามบทวรรณคดี กล่าวคือมีการใช้ท่าทางและการเคลื่อนไหวในหลายรูปแบบมาผสมผสานกันโดยแสดงควบคู่กับบทกลอนตลอดทั้งเรื่อง เน้นการเคลื่อนไหวหรือการเชื่อมต่อท่า (Movement) และ การใช้ท่ายืน (Pose) เพื่อให้สื่อถึงเนื้อเรื่องได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น และนักแสดงจะสลับสับเปลี่ยนกันรับบทเป็นตัวละครต่างๆ (วรยูภา เหมือนประเสริฐ, สัมภาษณ์, 27 สิงหาคม 2558)

กลวิธีในการแสดงผู้วิจัยจะสรุป ดังนี้

1. การทำให้ตัวเอกโดดเด่นโดยให้ทำท่ายืน ส่วนตัวแสดงอื่นทำท่าเคลื่อนไหวหรือเคลื่อนไหวที่
2. การทำให้ตัวเอกโดดเด่น โดยการท่าและเคลื่อนไหวมากกว่าตัวแสดงอื่น

3. การทำให้ตัวเอกโดดเด่น โดยให้เคลื่อนที่ไปอยู่ในตำแหน่งที่ชัดเจนและไม่ถูกบดบัง

ภาพที่ 1 ความสนิทของเจ้าหญิงและพระพี่เลี้ยง

ที่มา : นราพงษ์ จรัสศรี

ผู้กำกับการแสดงทำให้ตัวเอกโดดเด่น ด้วยการให้ตัวเอกเคลื่อนที่ไปอยู่ในตำแหน่งที่ชัดเจนและไม่ถูกบดบังทำให้ แสดงถึงความใกล้ชิดและไว้อาลัยซึ่งกันระหว่างเจ้านายกับพี่เลี้ยงได้เป็นอย่างดี

4. การเคลื่อนที่ด้วยการเดินหรือวิ่งจากที่หนึ่งไปสู่แห่งหนึ่ง เป็นวิธีที่ช่วยแก้ปัญหาการเปลี่ยนฉากหนึ่งไปอีกฉากหนึ่ง

5. ใช้สัญลักษณ์ช่วยสื่อความหมาย เช่น เล็บ หุ่นสายจากพม่า ร่ม การโพกผ้าที่ศีรษะ การตีบทแบบนาฏยศิลป์ไทย

ภาพที่ 2 หุ่นสายพม่าสัญลักษณ์แห่งการเล่าถึง

ที่มา : นราพงษ์ จรัสศรี

หุ่นสายจากพม่า ได้ใช้เป็นสัญลักษณ์ของบุคคลที่สาม ซึ่งขณะนั้นเนื้อเรื่องกำลังเล่าถึง เช่น ใช้หุ่นเป็นตัวแทนของพระลอผู้เลอโฉม หรือ เป็นตัวแทนของปู่เจ้าผู้เป็นเทวดาที่พระเพื่อนพระแพงเคารพนับถือ

ทั้งนี้เพื่อให้ตัวเอกดูโดดเด่นเป็นจุดสำคัญในการแสดงและช่วยขยายความหมายของบทกลอนได้ดียิ่งขึ้น การแสดงชุดนี้ใช้เวลาทำการแสดงประมาณ 1 ชั่วโมง วิธีการเหล่านี้ช่วยเพิ่มอรรถรสในการรับชมการแสดงและสื่อความหมายได้ใกล้เคียงกับวรรณกรรม กล่าวคือการสร้างพื้นที่ให้ผู้ชมได้มีจินตนาการจากการชมการแสดงในมุมมองของตนเอง ซึ่งผู้ชมจะสามารถเข้าใจและเข้าถึงความหมายในวรรณกรรม

9. กระบวนการทำงาน ของผู้กำกับการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ มีขั้นตอนการดำเนินงานดังนี้

1. ผู้สร้างงานเกิดแรงบันดาลใจและต้องการสร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ (พ.ศ. 2549) เพื่ออนุรักษ์และทำนุบำรุงวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอให้คงอยู่และเป็นที่แพร่หลาย จึงวางแผนการดำเนินงานเพื่อสร้างการแสดงชุดนี้ขึ้น
2. ค้นหาผู้ที่สามารถอ่านบทวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอได้อย่างถูกต้อง เพื่อนำเสียงอ่านนี้มาใช้เป็นหลักของการแสดง ประกอบด้วยเสียงผู้หญิงและเสียงผู้ชายอ่านสลับกัน ตั้งแต่ต้นเรื่องจนจบเรื่อง ด้วยน้ำเสียงที่ปกติที่เรียบง่าย
3. ทำดนตรีประกอบการแสดง โดยใช้เสียงอ่านลิลิตเป็นหลักแล้วเพิ่มดนตรีทำนองหรือประเภทต่างๆ เข้ามาเสริมกับบทกวี ตามจินตนาการของผู้บรรจุเพลง
4. ออกแบบอุปกรณ์และเครื่องแต่งกายที่ใช้ในการแสดง
5. อธิบายถึงวัตถุประสงค์ในการสร้างสรรค์ผลงานนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ เพื่อให้มีความเข้าใจไปในทิศทางเดียวกัน และถ่ายทอดลีลาทางด้านนาฏศิลป์ให้กับผู้แสดงได้ปฏิบัติตาม โดยใช้เวลาประมาณ 4 เดือนหรือ 1 ภาคการศึกษา ในการฝึกซ้อมและพัฒนาการแสดงก่อนทำการแสดงจริง
6. ทำการแสดงจริง อันเป็นขั้นตอนที่ผู้ชมได้ประจักษ์เป็นภาพจริง ด้วยการนำองค์ประกอบการแสดงต่างๆ มาประกอบกันและหลังจากที่ทำการฝึกซ้อมการแสดงจนสมบูรณ์แล้ว
7. ได้รับความคิดเห็นจากผู้ชมเพื่อเป็นแนวทางต่อการสร้างสรรค์ครั้งต่อไป

จากขั้นตอนการดำเนินงานข้างต้นสรุปได้ว่า เป็นตัวอย่างที่ดีและมีประสิทธิภาพในการบริหารการสร้างสรรคการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ กล่าวคือการบริหารงานข้างต้น จะทำให้ได้มาซึ่งองค์ประกอบต่างๆ ที่มีประสิทธิภาพเพราะให้อิสระกับศิลปินผู้ร่วมงานได้แสดงศักยภาพอย่างเต็มที่ ยังสามารถกำหนดเวลาและดำเนินตามแผนการดำเนินงานได้ง่ายยิ่งขึ้น (นราพงษ์ จรัสศรี, สัมภาษณ์, 24 กุมภาพันธ์ 2558)

ผลการศึกษาบริบททางสังคมที่ได้จากการวิเคราะห์การแสดงของนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ ได้มีบริบท สะท้อนและให้ประโยชน์ต่อสังคมในด้านต่างๆ ต่อไปนี้

1. ด้านนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย การแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยได้ปรากฏขึ้นในสังคมไทยมาหลายระยะหนึ่ง อันเป็นรูปแบบหนึ่งของนาฏศิลป์ที่สามารถสื่อสารออกมาผ่านการแสดง เพื่อสะท้อนถึงปัญหาของสังคม ทำให้ผู้ชมสามารถนำข้อคิดต่างๆ ไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตได้ ศาสตราจารย์ ดร.นราพงษ์ จรัสศรี คิดสร้างสรรค์การแสดงที่เรียกว่า “นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย รูปแบบการแสดงวรรณคดีจินตภาพ” ขึ้น โดยเป็นสื่อเพื่อถ่ายทอดวรรณคดีให้เห็นเป็นรูปธรรม เช่น ความรู้สึกกลัวของพระลอเมื่อทราบว่าเกิดเหตุร้ายกับตนเองหลังจากเสียงน้ำที่แม่น้ำกาหลง ผู้สร้างสรรค์ได้ใช้นักแสดงจำนวนหนึ่งแสดงถึงความรู้สึกกลัวซึ่งเป็นนามธรรมออกให้เห็นเป็นรูปธรรมในเวลานั้น ด้วยกิริยาท่าทางที่วุ่นวาย สับสน และมีการเคลื่อนไหวตลอดเวลา เป็นต้น

2. ด้านกระบวนการทำงาน ของนาฏศิลป์ การที่ผู้กำกับการแสดง นราพงษ์ จรัสศรี ได้แบ่งหน้าที่และให้อิสระทางความคิดต่อผู้ร่วมงาน ทำให้ผู้ร่วมงานได้ใช้ทักษะและความสามารถของตนเองอย่างเต็มที่ เช่น สามารถบรรจเพลงได้ตามจินตนาการของตนเอง เปิดโอกาสให้นักแสดงได้เสนอท่าทางต่างๆ ของตนเอง เป็นต้น จะทำให้ได้ผลงานที่ดีและมีประสิทธิภาพ ช่วยประหยัดเวลาในการทำงาน เป็นการท้าทายความสามารถของผู้สร้างสรรค์ในการออกแบบและบริหารนาฏศิลป์ให้สอดคล้องกับองค์ประกอบอื่นๆ ที่แตกต่างได้

การแสดงชุด “นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ” เริ่มจากการนำบทวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอมาบันทึกเสียงอ่านในแบบเสียงปกติ จากนั้นนำไปบรรจดนตรีและทำนองเพลงประเภทต่างๆ เพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่องตามจินตนาการของผู้บรรจเพลง แล้วใช้ทักษะและความสามารถของผู้สร้างสรรค์ทางนาฏศิลป์มาบูรณาการเพื่อให้สอดคล้องกับองค์ประกอบ และภูมิศาสตร์ของสถานที่ทำการแสดง จนกลายเป็นการแสดง “นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ” ได้อย่างสมบูรณ์

3. ด้านภาษาศาสตร์และการศึกษาวรรณคดี ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นถึงเรื่องการแสดง “นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอ” นี้สามารถสรุปได้ว่าเป็นสื่อภาพที่ทำให้ผู้ชมเข้าใจวรรณคดีลิลิตพระลอได้มากยิ่งขึ้น ทั้งผู้ที่รู้จักพระลอมาก่อนหรือผู้ที่ไม่เคยรู้จักพระลอ เมื่อได้ชมการแสดงก็ย่อมจะเข้าใจหรือซึมซับวรรณคดีอันทรงคุณค่านี้ได้ไม่มากนักน้อย อาทิ เข้าใจปรัชญาที่แฝงไว้ในวรรณคดี ตีความกับวรรณศิลป์อันยอดเยี่ยมที่มีอยู่ในวรรณคดี สะท้อนสภาพสังคมและวัฒนธรรมของคนในสมัยอยุธยาในด้านต่างๆ เป็นต้น นอกจากนี้ยังเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดี ในฐานะเป็นสื่อการเรียนการสอนอย่างหนึ่ง เพื่อช่วยให้นักศึกษาและผู้สนใจวรรณคดีโบราณเข้าใจเนื้อหาของวรรณคดีได้กระจ่างยิ่งขึ้น โดยสามารถทำให้นิทานในรูปนามธรรมที่มีอยู่ในวรรณคดีออกมาถ่ายทอดปรากฏเป็นรูปธรรมจากการแสดงนาฏศิลป์ อันตรงกับปณิธานของผู้สร้างสรรค์ที่ต้องการอนุรักษ์ ทำนุบำรุง และเผยแพร่วรรณคดีโบราณให้แก่คนในสังคมไทย อีกทั้งยังปลูกฝังให้เยาวชนไทยสนใจและรักวรรณคดีไทยมากยิ่งขึ้น (ธานินทร์ จิตุหะศรี, สัมภาษณ์, 2 กันยายน 2558)

4. บริบทด้านความเชื่อ วิถีชีวิต และวัฒนธรรม ในเรื่องลิลิตพระลอได้สะท้อนความเชื่อ วิถีชีวิต และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นบริบทของสังคมในสมัยนั้น โดยสอดแทรกอยู่ในบทพรรณคดี พรรณคดีเรื่องพระลอนั้นได้สะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาและไสยศาสตร์ ซึ่งระบบความเชื่อทั้งสองประการนี้มีเกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์ในสังคมมาตั้งแต่สมัยโบราณ ผู้วิจัยได้แนวความคิดมาจากหนังสือ อ่านลิลิตพระลอ ฉบับวิเคราะห์และถอดความ โดย ชลดา เรื่องรักษลิลิต ดังนี้

1. เชื่อเรื่องเทวดาที่อยู่กับธรรมชาติ เช่น เจ้าป่าเจ้าเขา ในวรรณคดีเรื่องพระลอนี้ มีปรากฏให้เห็นคือ ปู่เจ้าสมิงพราย สามารถช่วยเหลือมนุษย์ให้สมหวังในความรักได้ กวีเล่าเหตุการณ์การทําเสน่ห์ของปู่เจ้าสมิงพรายถึง 3 ครั้ง เป็นการเน้นย้ำให้เห็นถึงความยากลำบากและความพยายามในการทําเสน่ห์ของฝ่ายพระเพื่อนและพระแพงเพื่อชักนำให้พระลอให้เดินทางมาหาที่เมืองสรองให้จงได้

2. เชื่อเรื่องผีบ้านผีเมือง ที่ช่วยคุ้มครองให้บ้านเมืองปลอดภัยจากสิ่งชั่วร้าย ดังที่ปรากฏว่าปู่เจ้าสมิงพรายได้ส่งกองทัพผีเพื่อปราบผีที่รักษาบ้านเมืองของเมืองสรองก่อนที่จะส่งสละเหินมาให้พระลอ

3. นับถือเทพเจ้าในศาสนาฮินดูในวรรณคดีปรากฏตอนหนึ่ง ศรีพรหมรักษย์ักษ์กุมารที่มีอำนาจสามารถบันดาลให้เกิดเหตุเภทภัยแก่ใครก็ได้

4. เชื่อเรื่องนรกสวรรค์บุญกรรม ซึ่งความเชื่อดังกล่าวเป็นความเชื่อดังกล่าวได้ปรากฏในวรรณคดีโบราณหลายๆเรื่อง

5. เชื่อเรื่องการเสียดาย เช่น ตอนพระลอเสียดายน้ำที่แม่น้ำกาหลง ปรากฏว่าแม่น้ำกาหลงเป็นสีเลือดและสายน้ำแปรปรวน

6. เชื่อว่าพระมหากษัตริย์มีบุญบารมีกว่าคนทั่วไป

7. เชื่อเรื่อง ขวัญ เป็นสิ่งที่มีอยู่ประจำอยู่ในตัวของมนุษย์

8. มีความเชื่อเรื่องความฝัน ว่าเป็นลางบอกเหตุการณ์ในอนาคต

จากการวิเคราะห์ข้อมูลข้างต้น ผู้วิจัยสรุปได้ว่า ความเชื่อที่ปรากฏในวรรณคดีลิลิตพระลอนั้นเป็นความเชื่อที่คล้ายกับวรรณคดีเรื่องอื่นในยุคสมัยเดียวกัน สะท้อนให้เห็นว่าสังคมไทยมีวิถีชีวิตที่เชื่อเกี่ยวกับเรื่องธรรมชาติ จินตนาการและเชื่อถือสิ่งที่มองไม่เห็น กวีอาจมีประสบการณ์หรือความเชื่อถือสิ่งเหล่านี้ทำให้เป็นแรงบันดาลใจและสอดแทรกพฤติกรรมด้านความเชื่อมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งในปัจจุบันความคิดเรื่องความเชื่อในสิ่งต่างๆอย่างไม่มีเหตุผลได้ลดลง เพราะสังคมเริ่มเปิดกว้างและยอมรับการพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์มากขึ้น กล่าวคือประชาชนไทยในปัจจุบันใช้วิจารณญาณในการดำเนินชีวิต มีเหตุผลในการเลือกที่จะเชื่อสิ่งต่างๆบนโลกอย่างไม่มกมายมากขึ้น

ผลสรุปการดำเนินการวิเคราะห์ / อภิปรายผล

งานวิจัยนี้เป็นนาฏยศิลป์ที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นประโยชน์ต่อสังคม ด้วยปณิธานของผู้สร้างสรรค์ที่ต้องการส่งเสริมและอนุรักษ์คุณค่าของวรรณคดี ลิลิตพระลอ อันเป็นวรรณคดีโบราณของไทยที่ทรงคุณค่าอย่างมากในวงการภาษาไทย อีกทั้งผลงานนาฏยศิลป์ไทยร่วมสมัยรูปแบบวรรณคดีจินตภาพ ชุดลิลิตพระลอนี้ สามารถเป็นข้อมูลที่น่าสนใจและควรศึกษาสำหรับการสร้างสรรค์ผลงานนาฏยศิลป์ต่อไปในอนาคต

จากการศึกษา ผู้วิจัยมีความเห็นว่าวิธีบริหารจัดการและกระบวนการสร้างสรรค์ของ นราพงษ์ จรัสศรี สำหรับผลงานนาฏยศิลป์ไทยร่วมสมัยนี้ เป็นการบริหารอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ ผู้ที่สนใจ นิสิต และนักศึกษา สามารถนำองค์ความรู้นี้ไปใช้เป็นแนวทางเพื่อปฏิบัติได้

รายการอ้างอิง

กรมศิลปากร. 2547. *ชุมนุมพระลอ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. ห้างหุ้นส่วนจำกัด จงเจริญการพิมพ์.

ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. 2553. *อ่านลิลิตพระลอ ฉบับวิเคราะห์และถอดความ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนเพรช จำกัด.

ธานีรัตน์ จิตุหะศรี. อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2558. “สัมภาษณ์.” 2 กันยายน.

นราพงษ์ จรัสศรี. อาจารย์ประจำวิชานาฏยศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2558. “สัมภาษณ์.” 24 กุมภาพันธ์.

วรายุภา เหมือนประเสริฐ. ศิลปกรรมศาสตรบัณฑิตและศิลปกรรมศาสตรมหาบัณฑิต หลักสูตรการจัดการทางวัฒนธรรมบัณฑิตวิทยาลัย. 2558. “สัมภาษณ์.” 27 สิงหาคม.

เอกรัตน์ รุ่งสว่าง. อาจารย์ประจำสาขาวิชานาฏยศิลป์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสมเด็จพระเจ้าพระยา ผู้แสดงนาฏยศิลป์ไทยร่วมสมัยในรูปแบบวรรณคดีจินตภาพชุดลิลิตพระลอ. 2558. “สัมภาษณ์.” 27 สิงหาคม.

อานันท์ นาคคง. อาจารย์ประจำคณะดุริยางคศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2557. “สัมภาษณ์.” กุมภาพันธ์.